

(pondělí 23.10.), o buddhismu či latinsko-amerických tradicích (úterý 24.10.), o křesťanství, nových náboženských hnutích nebo o teoretických aspektech náboženské změny (středa 25.10.), vždy si musel každý posluchač „přijít na své“ a zřídka dostal příležitost ke spánku. Organizace jednotlivých panelů měla snad jen ten nedostatek, že panely byly příliš dlouhé a navíc je přerušovala, pravda povzbuzující a příjemná, leč poněkud nevhodně načasovaná „café break“. Byl to podle mého soudu další faktor, který ubíral živosti diskuse následující až na závěr každého panelu. Osobně bych organizátorům příštích konferencí doporučil přestávky na občerstvení ponechat, ale předradit jim diskuse k předneseným příspěvkům.

Po technické stránce zvládli organizátoři akci vcelku dobře. Mapa Bratislavy, seznam emailů všech přispívajících účastníků a jízdenky na MHD jsou drobné detaily, které potěší, neboť mnoho věcí významně usnadní. Poněkud přívětivější ovšem mohl být sál. Příliv čerstvého vzduchu závislý pouze na klimatizaci a dva velké sloupy uprostřed dojem z konference poněkud kazily. Těž přilehlé chodby nevytvářely prostředí příliš vhodné pro seznamování a přátelské odborné i ne-odborné diskuse. Několik přítomných by jistě také přivítalo rozšířené výpočetně-technické zázemí – zejména možnost tisku. Dostatečné zásobování kaloriemi i tekutinami tyto nedostatky částečně kompenzovalo. I to mělo své mouchy – jako vegetarián jsem měl možnosti poněkud omezené a jistý ústupek jsem také musel učinit. Snahu zorganizovat i tyto záležitosti k plné spokojenosti všech nicméně nešlo bratislavským kolegům upřít. Tradičními slovenskými jídly ve Slovenské hospodě nebo večerem u husích hodů se pak ukázali jako těžko překonatelní hostitelé. Hudební doprovod dechového tria vzbuzoval tak živě atmosféru zámecké hostiny, že to některé účastníky přivádělo až k mírným rozpakům.

A tak si nelze do budoucna přát nic víc, než aby se standard nastolený bratislavskou konferencí, když nic jiného, tak alespoň příliš nesnižoval.

Steven Mithen, *Konec doby ledové: Dějiny lidstva od r. 20 000 do r. 5 000 př. Kr.*, Praha: BB Art 2006, 733 s. ISBN 80-7341-768-5

Rudolf Havelka, FF MU, Ústav religionistiky

Pro některé ze čtenářů časopisu *Sacra* může být recenze knihy s primárně „archeologickým“ zaměřením, pojednávající navíc o době tak časově vzdálené, případně zájem o tuto dobu vůbec, jistým překvapením. Je však nutné uvědomit si, že úsek dějin vymezený středním až mladým paleolitem, je právě tím obdobím vývoje lidstva, kdy se zřejmě utvářela ona forma lidského myšlení a konání, které můžeme konvenčně označit jako náboženské. Objevují se první z významných artefaktů a mentefaktů, které nám umožňují uvažovat o povaze duchovního života pravěkých lidí a snad i o jejich náboženských praktikách. Již kolem roku 30 000 př. Kr. se objevují první zřejmě rituální pohřby (např. Sungir, Rusko), jeskyní malby (např. Chauvet,

Francie) a sošky kombinující lidské tělo a zvířecí hlavu (Hohlenstein, Německo), tedy takové druhy artefaktů, jejichž význam je obvykle kladen do sféry náboženství. Může religionista mávnutím ruky přejít nějakých 20 000 let úhelného úseku dějin fenoménu lidské religiozity jen proto, že jde o období velmi těžko badatelsky prohlédnutelné a se zdánlivě zdrcujícím nedostatkem pramenů? Odpověď je nasnadě. Troufám si konstatovat, že jde o klíčový časový horizont pro pochopení a následné *uvysvětlení* námi studovaného jevu.

Zodpovědné studium jakéhokoliv náboženského systému vyžaduje co možná nejdůvěrnější seznámení s každodenní žitou realitou jeho protagonistů. Ačkoliv se tato teze jeví jako samozřejmá, bývala do nedávné doby, zejména při studiu normativních forem náboženství, opomíjena. Při studiu pravěkých a protohistorických náboženství nabývá tato teze zvláštního významu, neboť z archeologického materiálu lze *přímo* odezřít jen velmi málo o duchovním životě tehdejších lidí, o „doktríně“ jejich náboženství ani nemluvě. Rekonstrukce obrazu každodenního života člověka v pravěku a bádání nad možnými podobami náboženských představ a s nimi spjatých úkonů jsou dvě strany téže mince. Proto je třeba k výzkumu prehistorických kultur přistupovat komplexně, z perspektivy co možná největšího množství vědních oborů, neboť jinak se badatelská obec vystavuje dvěma extrémům: rezignaci na jinou než utilitaristicko-typologickou interpretaci archeologického materiálu se zbylou kategorií předmětů a objektů označených jako „předměty/objekty s funkcí spadající do oblastí psycho-sociálních nadstavbových jevů“ na straně jedné a přeinterpretovanými „eliadistickými“ konstrukty na straně druhé. Výstupy z obou těchto poloh neřikají o povaze žité reality pravěkých společností téměř nic. Velmi často jsou dokonce až zavádějící a vypovídají toho mnohem více o horizontech badatele, který je předkládá, než o životě v pravěku. Lze ale vůbec nějakým vědeckým způsobem vytvořit možný obraz toho, jak pravěký člověk vnímal a reflektoval svět, ve kterém žil? Jinými slovy, lze učinit relativně koherentní výpověď o tom, proč a jak pravěký člověk chápal a konal v některých oblastech interakce se světem tím způsobem, který bychom dnes označili jako náboženský, aniž bychom museli oscilovat mezi dohady a čirými smýšlenkami? Velmi slibnou a pozitivní odpověď na tuto otázku nabízí *kognitivní* perspektiva archeoreligionistických bádání. Jde o přístup nerezignující na požadavky vědecké objektivitě a zároveň neztrácející výpovědní schopnost o *způsobu bytí ve světě*, tak jak jej zakoušel pravěký člověk.

Autor recenzované knihy, Steven Mithen, vedoucí katedry Humanitních a environmentálních věd na univerzitě v Readingu, patří v současné době k předním protagonistům kognitivistických metod při studiu pravěkých kultur. Specializuje se na výzkumy v oblasti vývoje lidského myšlení od vzniku rodu *homo* před 2 miliony let až po vznik neolitických kultur a vztahem těchto kultur k přežívající mezolitické populaci. Samotný výzkum mezolitických populací tvoří druhou oblast Mithenových bádání. Věnuje se terénním archeologickým pracím na severu Skotska a současně je spoluřešitelem badatelského záměru spočívajícího v exkavaci prekeramicko-neolitické lokality Wadi Faynan v Jordánsku.

Svůj přístup ke studiu vývoje lidské mysli shrnul na stránkách své doposud nejvýznamnější knihy *The Prehistory of the Mind* (Steven Mithen, *The Prehistory of the Mind: A search for the origins of art, religion and science*, London: Thames and Hudson 1996). Evoluci kvality a schopností mysli od nejstaršího známého předka

rodu *homo Australopithecus ramida*, resp. hypotetického „common ancestor“, až po současného člověka rekonstruuje Mithen na základě poznatků primatologie, fyzické antropologie, archeologie a kognitivní psychologie. Sleduje vývoj obecné inteligence, postupně, ačkoli nikoliv plynule, se diferencijující na specializované „díličí inteligence“ – inteligenci o okolní přírodě a dějích v ní se opakujících („natural history intelligence“), inteligenci technickou a inteligenci sociální, z níž se vydělila inteligence lingvistická. Relativně pomalý vývoj díličích inteligencí dokládá poznatky o strategiích přežití u jednotlivých druhů vývojového řetězce hominidů. Pozorovatelné zrychlení vývoje kvality, potažmo schopností mysli, přikládá přírodnímu výběru, tedy zvýhodnění v procesu předávání genů u vnitrodruhově progresivních jedinců. Prudký rozvoj mentálních schopností, zrcadlí se v objevení složitých (několikadílných) zbraní, umění a zřejmě i stop „náboženského“ jednání, který se odehrál mezi 60 000 až 30 000 lety př. Kr., je vysvětlen splynutím („cognitive fluidity“) do té doby relativně izolovaných „specializovaných inteligencí“. Samotný vznik lidské religiozity je tak Mithenem chápán, ve shodě s Pascalem Boyerem (Viz Pascal Boyer, *Religion Explained: The human instincts that fashion gods, spirits and ancestors*, London: William Heinemann 2001), na jehož předchozí práce autor v textu přímo odkazuje, jako sice specifický, přesto ale pouze jeden z „vedlejších produktů“ evoluce lidské mysli, který vznikl splynutím původně samostatných a od sebe oddělených díličích inteligencí.

Tento jakkoliv hrubý nástin Mithenovy vědecké perspektivy, s níž přistupuje k prehistorickým bádáním, pokládám za nutný pro uvedení samotné následující recenze jeho knihy *Konec doby ledové: Dějiny lidstva od r. 20 000 do r. 5 000 př. Kr.* (dále jen *Konec doby ledové*).

Steven Mithen nám touto knihou předkládá dílo, které se snaží o plastické vykreslení života lidí v době od vrcholu poslední doby ledové kolem roku 20 000 př. Kr., kdy bylo lidstvo jen málo početné a živořící, až do let kolem roku 5 000 př. Kr., kdy již většina lidí obývala trvalá sídliště a živila se zemědělstvím.

V předmluvě (s. 11–13) autor nastiňuje způsob svého dotazování. Kromě standardního tázání „kdy, kde a jak došlo k tomu, k čemu došlo, a jakpak to víme“ se Mithen ještě ptá: „Jaké to bylo žít v pravěku? Jakou zkušenost přinášel každodenní život lidem v éře nástupu globálního oteplení, počátků zemědělské revoluce a vzniku civilizace?“ Snaha zodpovědět právě tuto otázku činí Mithenův počin v literatuře ačkoliv populárně naučné, přesto ale stále pevně vědecky zakotvené, ojedinělým a autorsky odvážným. I když neměla by právě výše citovaná otázka a fundovaná, na prameném archeologickém materiálu a výstupech příbuzných věd založená, odpověď tvořit leitmotiv prehistorických bádání? Podotkněme, že autor pokoušející se „nahlédnout“ do mysli pravěkých lidí se vystavuje zřejmému nebezpečí nařčení z fabulování. Bylo by jistě velmi snadné – a zároveň laciné – Mithena nemilosrdně zkritizovat za některé „výpravnější“ části *Konce doby ledové* a nazvat je pustými nevědeckými výmysly. Naštěstí nás autor, ačkoli sám konstatuje, že při psaní *Konce doby ledové* usiloval zejména o produkci „dobrého počtení“, nenechává na pochybách, že i když je kniha určena především širokému čtenářstvu, ustupuje ze standardů vědecké publikace jen v nejmenší možné míře, a to pouze po stránce formální. Mithen *Konec doby ledové* opírá o propracované teoretické zázemí a důkladnou znalost jak primárních, tak i sekundárních archeologických pramenů. Náročného a kritického čtenáře pak

Mithen odkazuje na velmi rozsáhlý poznámkový aparát (s. 545–652) a „vyčerpávající“ (slovy autora) seznam literatury (s. 653–717).

V první kapitole *Počátky* (s. 17–31) je letmo nastíněn vývoj rodu *Homo sapiens sapiens* a souvislost prudkého kulturního vývoje s mohutným globálním oteplením, které proběhlo kolem roku 15 000 př. Kr. Čtenář je seznámen se změnami klimatu v období konce pleistocénu a začátku holocénu a metodami užitými na velmi přesné rekonstruování dějin podnebí (např. Milankovičova křivka, periodizační stupnice OIS), jakož i exaktními metodami používanými pro datování archeologických materiálů (zejm. radiokarbonová metoda). V této kapitole dochází ještě k jednomu, z hlediska struktury jeho knihy velmi důležitému seznámení: Mithen si uvědomuje, že „rigorózní přístup k minulosti přináší riziko, že se nakonec dějiny lidského rodu scvrknou na pouhý katalog artefaktů“. Aby se tomuto nebezpečí vyhnul a aby mohl vyprávět příběh lidstva s určitou záštitou „vypravěčské licence“, vysílá autor do minulosti mladého studenta archeologie Johna Lubbocka, pomyslného jmenovce viktoriánského nestora britské archeologie sira Johna Lubbocka (1834–1913). Tato postava nás pak provádí celou knihou, nahlíží přes rameno paleolitickým lovcům na ukrajinské lokalitě Puškari, bloudí mezi tísnivými zdmi Čatalhöyüku a je přítomna první setbě rýže na břehu řeky Jang-c'. „Beletristická“ pozorování studenta Johna jsou ale vždy přísně založena na archeologických faktech – pokud autor z důvodu udržení koherence vyprávění sáhne k jistému domyšlení archeologicky doložené situace, výslovně na to upozorňuje a nutno podotknout, že se tak děje velmi zřídka. Obraz lokality s jejími obyvateli, stavbami, činnostmi a charakterem podnebí a okolní krajiny viděný očima Johna je většinou užít jako uvedení do právě probírané problematiky, případně jako ilustrace, pomůcka pro čtenáře k dosažení lepší představy o způsobu života na konkrétní lokalitě, obratně přecházející do textu faktografického.

Části knihy jsou děleny podle kontinentů, resp. geografických oblastí: Západní Asie (s. 36–135), Evropa (s. 136–239), Severní a Jižní Amerika (s. 240–335), Austrálie a Východní Asie (s. 336–429), Jižní Asie (s. 430–476), Afrika (s. 477–536). Tento způsob členění, namísto členění chronologického, je jistě vhodnější pro orientaci čtenáře a udržení linie vyprávění. Jednotlivé kapitoly jsou jakási dílčí zastavení u zásadních a charakteristických jevů a dějů dané epochy, zachycených místně na konkrétní lokalitě anebo několika nejvýznamnějších lokalitách. Tak například s neolitickou architekturou, pohřebním ritem a novými technologiemi spadajícími do období kolem 9.–10. století př. Kr. se čtenář seznámí na pozadí lokality „nejstaršího města“ Jericha (kap. 7, „Založení Jericha“, s. 75–81), interakci mezi mezolitickými lovci-sběrači a přicházejícími neolitci můžeme sledovat zasazenou do dvou osad jihovýchodní Evropy, srbského Lepenskeho Viru a řecké lokality Nea Nikomédeia (kap. 18, „Příběh dvou osad na jihovýchodě evropského kontinentu“, s. 185–194).

Plasticity výsledného obrazu dějinného úseku dosahuje autor kombinací zevrubného popisu klimatických podmínek a jejich vlivu na ráz krajiny, v níž se daná lokalita nachází. Na základě fyzických podmínek je dále rekonstruována ekonomika a sociální uspořádání obyvatelstva sledované lokality, tak jak je odráží archeologizované pozůstatky lidských aktivit v různých časových horizontech. Autor se však nezastavuje jen u interpretace artefaktů a nálezových celků jako dokladů rozličných způsobů adaptace pravěkých lidí na charakter jejich životního prostředí, tedy jako dokladů rozličných životních strategií v měnících se přírodních podmínkách, ale pokouší se dnešní archeologické naleziště prostřednictvím „Johna, turisty po

pravěku“, znovuzaplnit jeho dávnými obyvateli a nahlédnout do jejich subjektivního prožívání, způsobu mentální reflexe daných podmínek, tak jak se promítají v archeologickém záznamu.

Náboženské představy a s nimi spjaté úkony zde tak nalézáme organicky spjaté s ostatními oblastmi života, od nichž se nutně odvozují – to neznamená, že by ve vývoji náboženských systémů autor zdůrazňoval nějaký plochý přírodní determinismus, spíše je považuje za všudypřítomné „vedlejší produkty“ mentálního procesu vyrovnávání se s životou realitou. Na příkladu z lokality Çatalhöyük (kapitola „Nebe a peklo v Çatalhöyüku“, s. 111–120) můžeme odezřít, že sféra náboženského rozhodně nestála v pravěku stranou od všedních každodenních dějů života – je zde velmi těžko odlišit, zda se v případě konkrétních staveb v Çatalhöyüku jedná o svatyně anebo obytné objekty. Takové dělení tu také zřejmě vůbec neexistovalo. Depresivním popisem života v Çatalhöyüku nás autor ujišťuje, že ač jistě není sféra náboženského kategorií *sui generis*, stávala se často určující pro reflexi vlastní existence pravěkých lidí a zřejmě přecházela až v jev ne nepodobný patologické obsesi.

Věnujeme-li pozornost zejména částem věnujícím se Přednímu východu a Evropě, nalezneme religionisticky zainteresovaný čtenář zmínky o nábožensky zabarvených aktivitách v téměř každé kapitole – např. o ideji země předků, pohřebním ritu a náboženské geografii na s. 69–70 v kapitole „Tisíc let sucha“, obřadům spjatých s kulty předků v ranném neolitu je věnovaná celá kapitola „Město duchů“ (s. 102–110), o jeskynních malbách, šamanismu a změně náboženského „paradigmatu“ v mezolitu se dočteme v kapitole „Poslední umělci jeskynních maleb“ (na s. 169–176) atd. Bylo by zbytečné uvádět zde seznam jednotlivých částí zabývajících se problematikou náboženskosti pravěkého člověka a vytrhávat je z jím vlastního dějinného kontextu (v nejširším slova smyslu, pochopitelně včetně dějin podnebí a z nich vycházejících kontur socio-ekonomických atd.), tak jak je v knize nastíněn.

Jak již bylo řečeno výše, má-li prehistorik či přímo archeoreligionista říci něco rozumného o nábožensky zabarvených jevech v pravěkých společnostech, musí tyto zkoumat právě v co možná nejširších interpretačních horizontech s využitím postupů a poznatků rozličných vědních oborů (z nichž se jako nejvýznamnější pro archeoreligionistiku zejména starších období pravěku jeví obory přírodovědné) a ptát se, proč některé prožitky a jevy byly interpretovány právě nábožensky a jiné nikoliv, díky jakým procesům v lidském mozku vůbec sféra nábožensky reflektovaného vznikla a jaký vliv na život lidí tento druh reflexe zpětně měl. Mithenova kniha je populárně-vědeckým výstupem právě takto zaměřeného bádání. Jeho postřehy týkající se religionistických témat působí díky výše uvedeným důvodům velmi důvěryhodně a přes nutnou „vypravěčskou licenci“ i autenticky. *Konec doby ledové* lze doporučit jako velmi informativní a inspirativní úvod do kulturní paleoantropologie, který je „nacpaný“ informacemi a zároveň je více než čtivý. Lze popravdě podotknout, že je občas spíše obtížné udržet při četbě mysl zaměřenou „studijně“, když rozehvělý student John právě přihlíží bourání lidských korpusů mladopaleolitickými lovci v jeskyni Gough's Cave („Pionýři severu“, s. 136–159).

Recenze knihy *Konec doby ledové* by nebyla úplná, pokud bych nezmínil autoro-va enviromentální zamyšlení nad devastací krajiny včetně v ní zasazených archeologických lokalit. Jejich nejenom přímé fyzické ničení, ale i následná „kontaminace“ nešetřeným turistickým ruchem, který ničí jejich *genia loci*, okrádá lidstvo o možnost poznávání vlastní minulosti. V epilogu (s. 537–544) zazní též Mithenovo varování

před vážnými geopolitickými důsledky, které s sebou patrně přinese lidmi způsobené globální oteplení, resp. s ním spojený vzestup světového oceánu, nedostatek pitné vody a rozrůstání pouštních oblastí. Tento společensky angažovaný tón je u knihy s archeologickou tematikou (zejména ve středoevropském prostředí) poněkud neobvyklý, ale o to vítanější.

**Jonathan Z. Smith, *Relating Religion: Essays in the Study of Religion*, Chicago and London: The University of Chicago Press, 2004, 427 s.
ISBN 0-226-76387-0**

Jan Blaško, FF MU, Ústav religionistiky

Pokud se odhodláme k recenzování knihy, od jejíhož vydání již uplynuly dva roky, je vhodné uvést, co nás k tomu vede, v čem tkví aktuálnost našeho počínu. Nuže, ač by to v mnohých jiných případech mohlo budit rozpaky, zde by mělo postačit poukázat na jméno autora, který na poli religionistického bádání zanechává svou práci nepřehlédnutelnou stopu již déle než čtvrt století.

Jonathan Z. Smith je profesorem humanitních věd na University of Chicago.¹ Z jeho rozsáhlého díla stojí za pozornost zejména následující tituly: *Map is Not Territory* (1978); *Imagining Religion: From Babylon to Jonestown* (1982); *To Take Place: Toward Theory in Ritual* (1987); *Drudgery Divine: On the Comparison of Early Christianities and the Religions of Late Antiquity* (1990). Dodejme, že v roce 1995 vyšel velký slovník *The Harpercollins Dictionary of Religion*, do něhož Smith jednak sám přispíval a rovněž byl jeho spolueditorem. Smith sám sebe prezentuje jako esejistu, který opisuje přednášky. Podle svých slov vždy spatřoval úzký vztah mezi studiem náboženství a promýšlením výuky a vzdělání. Jeho práce jsou tak vesměs soubory esejů či přednášek, z nichž některé se přímo zabývají otázkami vysokého školství (srov. 2004: 44, pozn. 41). Těžiště Smithovy práce se nicméně nachází v jeho badatelské činnosti v rámci religionistiky, kde neotřele a hlavně precizně analyzuje zavedené pojmy a přístupy a poukazuje na otázky, které jsou s nimi spjaty a které je třeba zodpovědět, či problémy související s jejich nedostatečně kriticky reflektovaným užíváním. Jeho snahou je prociťit zorné pole religionistiky od chybných předpokladů, ideologických východisek, skrytých predsudků či tradovaných klišé a zajistit podmínky, které by nakonec umožnily vědecky korektní srovnávací studium náboženství. Pohled na to, jak si v tomto svém úsilí Jonathan Smith vede, vzbuzuje u religionisty respekt a žádá si jeho náležitou pozornost.

¹ Pokud máme být přesní, tak titul jeho postavení zní Robert O. Anderson Distinguished Service Professor of Humanities, in the College and the Committee on the Ancient Mediterranean World at the University of Chicago.